

महाराष्ट्रातील समकालीन भीमगीतांमधील सामाजिक, सांस्कृतिक आणि सांगितिक मूल्यांचे विप्लेषणात्मक अध्ययन

डॉ. अनया थत्ते

सहाय्यक प्राध्यापिका, संगीत विभाग, मुंबई विद्यापीठ.

anaya_thatte@yahoo.co.in

सारांश

महाराष्ट्राच्या भूमीशी निगडित, संपूर्ण देशभरात व्याप्त, दलित समाजाच्या सांस्कृतिक परंपरा असलेल्या भीमगीतांनी संगीताच्या क्षेत्रात आपली वेगळी ओळख निर्माण केलेली आहे. विशिष्ट उद्देशांच्या पूर्तीसाठी निर्माण झालेल्या या गीतप्रकाराने आज संपूर्ण जगभरात परमपूज्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार, कार्य आणि दलित संस्कृतीचा प्रचार प्रसार केला आहे. प्रस्तुत शोधपत्रात या गीतप्रकारांच्या स्वरूपात कालानुरूप झालेल्या परिवर्तनांबरोबरच समकालीन भीमगीतांचे सांगितिक आणि साहित्यिक विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.

काही महत्त्वाच्या परिभाषा

- **बहुजन समाज** :- सामाजिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेला उपेक्षित समाज.
- **भीमगीते** :- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जीवनकार्यावर आधारित प्रबोधनपर गीते.
- **आंबेडकरी जलसा** :- विशिष्ट उद्देशप्राप्तीसाठी भीमगीतांच्या कार्यक्रमाचे सामूहिक प्रस्तुतीकरणाच्या रूपात केलेले आयोजन.
- **अभिजात संगीत** :- शिष्ट संगीताचा असा संगीतप्रकार, ज्याच्या आस्वादनासाठी विशिष्ट सांगितिक संस्कार आणि प्रशिक्षणाची आवश्यकता भासते.
- **व्यावसायिक संगीत** :- व्यावसायिक दृष्टीकोनातून निर्माण केलेले मुख्य संगीत प्रवाहामधील संगीत.

प्रस्तावना

भीमगीते हा दलित समाजाचा अत्यंत अभिमानाचा विषय आहे. महाराष्ट्रातील विविध जिल्हयांमध्ये वसलेल्या दलित समाजाच्या हृदयात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना सर्वोच्च स्थान आहे. एका दैवताच्या रूपात दलित समाजात बाबासाहेबांना पूजले जाते. त्यांचा दिवस सुरु होतो तो बाबासाहेबांच्या आशिर्वादाने आणि आयुष्यातील प्रत्येक काम हे देखील त्यांच्याच साक्षीने पूर्ण होते. त्यामुळे ज्या प्रकारे आपण देवाची पूजा अर्चना करताना सांगितिक पदांचा, भक्तिसंगीताचा वापर करतो, त्याचप्रमाणे दलित समाजात, विशेषतः महार समाजात भीमगीतांद्वारे बाबासाहेबांना आदरांजली दिली जाते. अगदी लहानपणापासून या भीमगीतांचे संस्कार दलित समाजातील मुलांवर कळत-नकळतपणे होत असतात. ही गीते ऐकत आणि गात गातच ही मुले मोठी होतात आणि एवढेच नव्हे, तर आयुष्यातील सुख -दुःखाच्या सर्वच प्रसंगी ही गीते त्यांना जगायची, लढायची, कठीण प्रसंगांतून सुखरूप बाहेर पडण्याची प्रेरणा देतात. नवीन पीढीला बाबासाहेबांनी आपल्या समाजासाठी केलेल्या अतुलनीय कार्याची ओळख करून देण्यासाठी ही गीते प्रेरणादायी ठरतात. समाजातील विविध प्रकारच्या चालीरीतींवर भाष्य करून त्याविरुद्ध आवाज उठविणारया गीतांचा देखील भीमगीतात समावेश होतो. बहुतांश वेळा भीमगीते ही सामूहिक पध्दतीने जलशांच्या माध्यमातून प्रस्तुत केली जातात. या कार्यक्रमांना आंबेडकरी जलसा असे नाव आहे. अशाप्रकारे लोकसंगीताद्वारे साधला जाणारा परिणाम हा भीमगीतांद्वारेही साधला जातो आणि म्हणूनच महाराष्ट्रातील काही प्रांतांमध्ये जसे अकोला, अमरावती, औरंगाबाद इ. जिल्हयांमध्ये भीमगीतांना लोकसंगीतांतर्गत प्रस्तुत केले जाते. एकूणच भारतीय समाजजीवनात भीमगीतांना अत्यंत महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे आणि भीमगीते ही प्रचलित जनप्रिय संगीतातील महत्वपूर्ण सांगितिक श्रेणी म्हणून आकार घेत आहे. आज या गीतांचे क्षेत्र हे केवळ विशिष्ट समाजापुरतेच मर्यादित राहिले नसून यांच्या प्रचार प्रसारात समाजातील सर्वच स्तरांतील कलाकारांचे योगदान असल्याचे दिसून येते. यासाठीच प्रस्तुत विषयाचा विस्तृत विश्लेषणात्मक अभ्यास करण्याचा या संशोधनांतर्गत प्रयत्न केला जाणार आहे.

संगीत, साहित्य आणि समाज या तीनही घटकांचा परस्परसंबंध सर्वमान्यच आहे. समाजामध्ये विविध कालखंडांमध्ये होणारया परिवर्तनाबरोबरच तेथील साहित्य आणि संगीतातही अपरिहार्य बदल होतात आणि त्यामुळेच प्रस्तुत संशोधनाद्वारे भीमगीतांच्या सामाजिक, साहित्यिक आणि सांगितिक मूल्यांचा एकत्रित आधिक अभ्यास करण्यात आला आहे.

भीमगीते :- संकल्पना, संस्कृति आणि विकास

दीन दलित, श्रमिक, शोषितांचे तारक आणि उध्दारक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक, पत्रकारिता, कायदा, शैक्षणिक आदि सर्वच क्षेत्रांमध्ये आपले मोलाचे योगदान देऊन भारतीय समाजव्यवस्थेला बळकट करण्याचा प्रयत्न केला. श्रमिक विस्थापित, स्त्री वर्ग, शेतकरी, मजूर वर्गाला आपल्या हक्कांप्रति जागृत करण्यामध्ये आपले आयुष्य खर्ची केले. प्रज्ञा, शील आणि करुणा या त्रिसरणीचा पुरस्कार केला. तळागाळातील लोकांना जातिभेदाविरुद्ध आवाज उठविण्याचे बळ दिले. अशाप्रकारे शिक्षण, संघटन, संघटन आणि धम्मचक्रप्रवर्तन यांच्या सहाय्याने हजारो वर्षे अस्पृश्यता आणि गुलामगिरीच्या खाईल लोटल्या गेलेल्या लाखो दलित पीडीतांचे पुनरुत्थान करण्याचे काम या महामानवाने केले. त्यांच्या महापरिनिर्वाणानंतर त्यांचे कार्य लोकांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी आणि पुढील पीढीला बाबासाहेबांच्या विचारांचा वारसा लाभावा या हेतूने दलित समाजात भीमगीतांचे गायन केले जाते. या गीतांचा विकास हा अत्यंत सहजपणे मौखिक परंपरेने दलित वस्त्यांमधून होत गेला. कळत नकळतपणे या वस्तीतील मुलांना भीमगीतांचे बाळकडू अगदी बालवयापासूनच पाजले गेले. घरकाम करतांना स्त्रियांच्या मुखातून येणारया ओव्या, पाळणागीते इ. च्या माध्यमातून, तर पुरुषांद्वारे आंबेडकर जयंती, पुण्यतिथी, धम्म परिवर्तन दिन, इ. प्रसंगी होणारया विविध कार्यक्रमांच्या माध्यमातून ही गीते समाजात गायली जात. या कार्यक्रमांमध्ये गायक, वादक सर्वच दलित समाजामधील असत. आपल्या परमप्रिय दैवताला भावपूर्ण आदरांजली देण्यासाठी समाजातील सर्वच लोक एकत्रित येत. वस्त्यावस्त्यांमध्ये असलेल्या बौध्दविहारांतून देखील भीमगीतांचे गायन होत असे. अशाप्रकारे सुरुवातीच्या काळात भीमगीतांचा प्रचार प्रसार झाला.

भीमगीतांचे सामाजिक संदर्भ

आपल्या आराध्याप्रती प्रेम, श्रद्धा, आणि समर्पणाच्या भावनेलाच भक्ति असे म्हणतात. सत्य, शिव आणि सुंदर हा संगीताचा मूलाधार असल्यामुळे भक्ति आणि संगीत यांच्या परस्पर संयोगाने भक्ताला परमोच्च अवस्था प्राप्त होते. विशिष्ट काव्याच्या भावानुकूल राग,छंद, लय आणि शब्द यांच्या एकत्रित परिणामाने साधकाला विषयाशी समरस होणे सहज शक्य होते. संगीत म्हणजे भावनांच्या अभिव्यक्तिके एक सशक्त माध्यम आहे, आणि म्हणूनच अगदी पूर्वीपासूनच सामाजिक, राजकीय, धार्मिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रांमध्ये विविध उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी संगीताचा उपयोग केला गेला.

भीमगीतांचा परम उत्कर्षाचा काळ म्हणजे गत तीन ती चार दशकांचा काळ होय. या काळात असंख्य भीमगीतांची निर्मिती झाली. या सर्व गीतांच्या विषयांमध्ये देखील आपल्याला वैविध्य दिसून येते. काही गीतांमधून आंबेडकरांवरील श्रद्धा आणि भक्ति प्रकट होते, तर काहींमधून त्यांनी केलेल्या समाजसुधारणेच्या प्रयत्नांचे वर्णन. काहींमधून बाबासाहेबांच्या जीवनाच्या विविध टप्प्यांमधील घटनांची वर्णने आढळतात, तर काहींमधून दलित समाजाची तत्कालीन उच्चवर्णियांद्वारे झालेली प्रखर उपेक्षा प्रसृत होते. दलित समाजावर विविध कालखंडांमध्ये झालेल्या अन्यायाविरोधात आवाज उठविण्याचे एक प्रखर अस्त्र म्हणून देखील भीमगीतांचा उपयोग केला गेला. भीमगीतांमधील प्रत्येक गीताला प्रखर सामाजिक संदर्भ लाभले आहेत. तत्कालीन समाजव्यवस्थेद्वारे झालेल्या दलितांच्या शोषणाला या गीतांद्वारे वाचा फोडण्यात आली असे म्हटले तरी चूक ठरणार नाही. अन्यायाविरोधात बळकटपणे उभे राहण्याची ताकत दलित समाजामध्ये या गीतांनी निर्माण करून लाखोंच्या संख्येने कट्टर भीमसैनिकांची सेना निर्माण केली. दलित समाजामध्ये आज भीमगीते ही मनोरंजनाच्या माध्यमातून जोपासली जात नसून एका सामाजिक चळवळीच्या रूपात या संस्कृतिचा विकास झाला आहे. ज्या प्रमाणे एखादी संस्कृति ही विशिष्ट समाजामध्ये प्रचलित असलेल्या चालीरीती, रूढी आणि परंपरांचे दर्शन घडविते, त्याचप्रमाणे भीमगीतांमधून दलित समाजाच्या संस्कृतिचे दर्शन होते.

भीमगीतांमधील साहित्य

भीमगीतांच्या विषयांच्या संदर्भात अभ्यास करता असे लक्षात येते की भीमगीतांच्या साहित्यात बाबासाहेबांच्या जीवनाशी निगडित घटनांच्या रूपाने विषयवैविध्य पहावयास मिळते. साधारणपणे भीमगीतांच्या सुरुवातीच्या काळात ढोबळमानाने व्यक्तिपूजन, संवेदना प्रकटीकरण, संकल्पना प्रकटीकरण, विविध विषयांचे सादरीकरण करणारी ही गीते असली तरी आधुनिक भीमगीतांमध्ये त्याहीपलिकडे जाऊन एक व्यापक विचार मांडलेला दिसतो. पूर्वीच्या गीतांमध्ये बाबासाहेबांप्रति निष्ठा, वर्णव्यवस्था, जातिव्यवस्था समता बंधुता संघ आदि विषय हाताळले जात. मात्र आधुनिक गीते ही आता त्यांनी दिलेला विचार पुढे कसा जाईल हे दाखवितात. स्वातंत्र्य, समानता, विषमता, एकीकरण, शिक्षण, धार्मिक, लिंग आणि जाति समानतेवर दिलेला भर, महिला सशक्तीकरण, दलितांच्या उध्दारासाठी केलेले कार्य, समाजासाठी दिलेले योगदान, अहिंसा सत्य मानवता, शिक्षण, संघर्ष, स्वाभिमान आणि स्वावलंबन अशा विविध विषयांना भीमगीतांमध्ये अत्यंत कुशलतेने हाताळलेले दिसून येते.

दलित साहित्यामध्ये आंबेडकर विषयक साहित्य मुबलक प्रमाणांत आढळते. पारंपारिक भीमगीते सोडल्यास आज दलित समाजातील प्रत्येक कवी आपल्या सृजनशील प्रतिभेच्या आधारे साहित्यनिर्मिती

करीत आहे. आपल्या कवितेच्या माध्यमातून आपल्या दैवताला भावसुमने अर्पण करावी अशी प्रत्येक भक्ताची इच्छा असते आणि त्यानुसार दलित साहित्यातही बाबासाहेबांना आदरांजलीच्या स्वरूपात अनेक काव्ये रचलेली दिसून येतात. या काव्यांचे गायनही विविध कविसंमेलनांमधून केले जाते मात्र ही प्रस्तुति ही वैयक्तिक पातळीवरील असते आणि कवितेचा आशय लोकांपर्यंत चांगल्याप्रकारे पोहोचावा हाच या काव्यगायनामागील हेतु असतो. कवितेची चालही सोपी, सरळ आणि सुटसुटीत असते. मात्र आधुनिक काळात जे भीमगीतांचे कार्यक्रम प्रस्तुत केले जातात, त्यांमध्ये अशा दर्जेदार काव्यांना संगीतकारांकडून चाल लावून व्यावसायिक कलाकारांकडून त्यांची प्रस्तुती केली जाते. आंबेडकर जयंती आणि बाबासाहेबांच्या महापरिनिर्वाण दिनाच्या निमित्ताने दरवर्षी अनेक नवनीवन भीमगीतांची निर्मिती होत असते.

अशाप्रकारे साहित्य क्षेत्रात कवितांच्या रूपात भीमगीतांवर मुबलक साहित्य उपलब्ध असून संगीत क्षेत्रातही या साहित्याच्या आधारे शेकडो भीमगीतांची निर्मिती होत आहे. संख्यात्मक दृष्टिकोणातून जरी भीमगीतांमध्ये भरपूर वाढ झालेली असली, तरी अद्याप आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोणातून एकत्रितपणे भीमगीतांवर गुणात्मक अभ्यास आणि विवेचन झालेले दिसत नाही. अशाप्रकारे प्रस्तुत विषयावरील अभ्यास भावी पीढीला संशोधनासाठी नवीन दिशादर्शक ठरेल, आणि भीमगीतांवर साहित्यिक, सांगितिक, सामाजिक, आणि ऐतिहासिक दृष्टिकोणातून परिपूर्ण अशा साहित्याची निर्मिती होईल.

संगीताचे महत्व आणि भीमगीतांमधील संगीत

संगीत ही एक कला असून मानवी संगीतात भावनांच्या उत्स्फूर्त आविष्काराचे माध्यम म्हणून संगीताचा स्विकार वैश्विक स्तरावर कायमच केला गेला आहे. कला ही कोणत्याही एका वर्गाची मक्तेदारी नसून आज विविध समाजातील आणि जातीतील कलाकार या क्षेत्रात गुण्यागोविंदाने वावरताना दिसतात. याचे मुख्य कारण म्हणजे समाजात लोकसंगीत, जनप्रिय संगीत, शास्त्रीय संगीत या प्रमुख श्रोणींतर्गत विविध प्रकारचे संगीत अस्तित्वात आहे आणि ज्या प्रकारच्या संगीतातून व्यक्तिच्या भावनिक गरजा पूर्ण होवू शकतील, अशा प्रकारचे संगीत ऐकण्याचा अथवा आत्मसात करण्याचा आणि त्यातून आनंद प्राप्त करण्याचा प्रयत्न मनुष्य करीत असतो. कोणी कोणत्या प्रकारच्या संगीताचा आस्वाद घ्यावा यावर कोणत्याही प्रकारचे निर्बंध नाहीत. मात्र एखादया विशिष्ट संगीत प्रकाराचा आनंद घेत असताना त्या –त्या प्रकारच्या संगीताला लागू असणारे सर्व नियमांचे अनुसरण करूनच संगीताची प्रस्तुती करावी लागते. मनोरंजन, आनंदप्राप्ती आणि भावाभिव्यक्ति यांना कायमच संगीतात महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. प्रस्तुतीकरणयोग्य कला या दृष्टिकोणातूनच संगीताचा विकास झाला असल्यामुळे ज्याने या कलेतील आवश्यक कौशल्ये आत्मसात केली आहेत, तो

कलाकार इतके सोपे गणित संगीत कलेविषयी देखील सांगता येईल. म्हणूनच या क्षेत्रात जातीयवादाला स्थान नाही. संगीताचे क्षेत्र हे सर्वधर्मसमाभावाचे आदर्श उदाहरण आहे असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही. कलेसाठी कला हाच विचार या क्षेत्रात अस्तित्वात असल्याकारणाने उच्च नीच, जातीभेद, वर्णभेद इ. बाबी या क्षेत्रात अभवानेच पहावयास मिळतात. संगीतात लागणारा सूर हा कोणत्याही धर्म, जात, पंथ, भाषा यांच्या पलिकडील असून त्या सुरातून प्रकट झालेल्या नादाकृतिंमध्ये ह्या जगातील कोणत्याही संवेदनशील व्यक्तित्वाच्या भावना जागृत करण्याची शक्ती आहे असे म्हटले जाते.

भीमगीतांच्या स्वरूपाचे सांगितिक अध्ययन केले असता असे लक्षात येते की या सर्व रचना स्थूलमानाने शाहिरी गीते, लोकप्रिय संगीताच्या चालीवर आधारित गाणी, स्वतंत्र सोप्या, आकलनास सहज असलेल्या चाली आणि अभिजात संगीतावर आधारित गीते अशा वेगवेगळ्या श्रेणींमध्ये विभागता येतील. या प्रत्येक श्रेणींची स्वतःची अशी काही गुणवैशिष्ट्ये आहेत आणि त्याआधारेच त्यांचा श्रोतावर्गही निर्धारित झालेला आहे. दुसरे महत्वाचे म्हणजे प्रत्येक श्रेणीतील कलाकारांच्या आवाजाचेही गुणधर्म वेगवेगळे असतात आणि त्यानुसारच त्यांच्या आवाजाच्या मर्यादाही असतात. एकच कलाकार शास्त्रीय संगीत, सुगम संगीत, लोकप्रिय संगीत, लोकगीत हे सर्व प्रकार त्या त्या गुणवैशिष्ट्यांप्रमाणे उत्तमरित्या सादर करू शकेलच असे नाही. त्याचबरोबर सादर होणारया गीतांमागील उद्देश हा देखील प्रस्तुतीकरणाचे वेळी अत्यंत महत्वाचा ठरतो. या सर्व विविध कारणांमुळेच समाजातील प्रत्येक स्तरांमध्ये आज भीमगीतांचा प्रचार प्रसार चांगल्या प्रकारे होत आहे आणि ही गीते घराघरांत पोहोचली आहेत.

भीमगीतांमधील सर्वात अधिक गीते ही लोकप्रिय जनसंगीताच्या चालीवर आधारित असलेली अढळतात. उत्स्फूर्तता हा या गीतांचा स्थायीभाव असतो आणि सांगितिक गुणांपेक्षा भावनेला आवाहन करण्याचा गुण या गीतांमध्ये अधिक असतो. लोकप्रीय संस्कृतीमधील ही गीते प्रस्तुत करणारे कलाकार संगीताचे विधिवत प्रशिक्षण घेतलेले असतातच असे नाही. केवळ चांगला आवाज, सभाधीटपणा यांच्या आधारे अशी प्रस्तुती होत असते. अशा लोकप्रीय संगीतावर आधारित भीमगीतांची शब्दरचना ही सुलभ आणि सोपी असते. एक प्रखर सामाजिक विषय यांतून मांडलेला दिसतो. ही गीत अन्यायाचा प्रतिकार करणारया संस्कृतिचे दर्शन घडवितातात. बहुतांश गीतांमधून बाबासाहेबांचे गुणवर्णन ऐकावयास मिळते. अशा वेळी एखादया गीताची चाल ही लोकप्रिय सिनेगीतावर आधारित असली तर ती चटकन ऐकणारयाला आकर्षित करते आणि गीताचे काव्य देखील सोपे असल्याने श्रोत्यांचे लक्ष आपोआपच गीतातील आवेश, भाव आणि संदेशाकडे अधिक केंद्रित होते आणि ते गीत परिणामकारक ठरते. लोकप्रिय संगीताच्या आकलनासाठी विशिष्ट अनुभव आणि प्रशिक्षणाची आवश्यकता नसल्याने अशा गीतांना मोठा श्रोतावर्ग उपलब्ध होतो आणि गीताचा प्रचार प्रसार मोठया

प्रमाणावर होतो असे दिसून येते. भीमगीतांच्या क्षेत्रात सुरुवातीच्या काही काळात अशी अनेक गीते लोकप्रिय झाली आणि आजही होत आहे. आपले आराध्य दैवत परमपूज्य बाबासाहेब आंबेडकरजींना श्रद्धापूर्वक मानवंदना देण्याची जवळपास प्रत्येक भक्ताची ईच्छा अशा गीतांमधून पूर्ण होते.

भीमगीतांमध्ये आंबेडकरी जलसा या माध्यमातूनही अनेक उत्तम गीते सादर केली जातात. आंबेडकरी जलसा हा लोकप्रिय संगीत प्रकार 1937 मध्ये अस्तित्वात आला. या आधी 18 व्या शतकाच्या अखेरीस सत्यशोधक जलस्यांच्या माध्यमातून जातीय व्यवस्थेवर घणाघाती प्रहार केले जात असत. जलसा म्हणजे संगीत आणि नाटकाचा सुंदर मिलाफ होय. आंबेडकरी जलस्यामध्ये बाबासाहेबांचे तत्वज्ञान आणि विचारधारेचा पुरस्कार शाहीरी पध्दतीने केला जात असे. शाहीरांद्वारे प्रस्तुत होणारया या जलस्यांच्या माध्यमातून अत्यंत मोठया प्रमाणांत बाबासाहेबांचे विचार जनमानसापर्यंत पोहोचले. बहुजन समाजाला त्यांच्या हक्कांविषयी जागृत करणे हा आंबेडकरी जलशांचा मुख्य हेतू होता. शाहीर भीमराव कर्डक हे आंबेडकरी जलस्याचे प्रणेते होत. खुद्द बाबासाहेबांकडून, "माझ्या दहा सभा एका बाजूला आणि कर्डक यांचा एक जलसा दुसरया बाजूला"या भाषेत त्यांच्या जलस्यांचे कौतुक केले गेले होते. महाराष्ट्राच्या शाहीरी परंपरेमध्ये आंबेडकरी जलसा करणारे अनेक शाहीर यानंतर निर्माण झाले. आजही ही परंपरा महाराष्ट्रातील गावागावांमध्ये प्रचलित आहे. धर्माच्या नावाखाली बहुजन समाजावर लादलेल्या कपोलकल्पित निर्बंधांचा जलस्यांच्या माध्यमातून कडाडून विरोध केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार संगीताच्या माध्यमातून समाजात घराघरांत आणि गावागावांत लोकप्रिय करण्याचे काम सर्वप्रथम भीमराव कर्डकांच्या आंबेडकरी जलस्याने केले आणि त्याला जनतेचा उत्तम प्रतिसाद देखील लाभला. समाज प्रबोधनाचे एक सशक्त माध्यम म्हणून या जलस्यांकडे आजही बघितले जाते. या जलस्यांचे प्रस्तुतीकरण हे सामूहिक स्वरूपातील असून मंचावर एक मुख्य गायक, चार, पाच अथवा आवश्यकतेनुसार झेलकरी, जे मुख्य गायकाच्या सहगायकांची भूमिका निभावतात, लोकवाद्ये आणि आधुनिक युगातील साथीची वाद्ये वाजविणारे तीन चार संगतकार अशी एकूण कलाकारांचे पथक हे जलसे सादर करतात. आज आंबेडकरी जलस्यांच्या रूपाने भीमगीत सादर करणारया कलाकारांमध्ये शाहीर संदेश उमप, क्रांतीकवी संभाजी भगत, यांची नावे प्रामुख्याने घेता येतील.

सुगम संगीताच्या माध्यमातून भीमगीतांच्या रचना हया अलिकडेच लोकप्रिय होवू लागल्या आहेत. याआधीची भीमगीते ही फक्त आणि फक्त समाजप्रबोधनार्थ सादर केली जात. त्यामुळे श्रोत्यांना भावनिक आवाहन करण्यासाठी आणि उपेक्षित सामाजावर झालेल्या अन्यायाप्रती त्यांनी पेटून उठावे आणि ती धग

त्यांच्या मनामध्ये कायम रहावी या दृष्टीकोणांतून या गीतांचे भावनेला आवाहन करणारे जोशपूर्ण प्रस्तुतीकरण होत असे. मात्र अभिजात संगीताच्या क्षेत्रातील कलाकारांनी भीमगीतांच्या स्वरूपामध्ये एक नवीन परिवर्तन आणले. काही अत्यंत संवेदनशील संगीतकारांनी भीमगीतांच्या साहित्याला अभिजात संगीताच्या माध्यमातून पुढे आणले आणि ही गीते देखील तितकीच लोकप्रिय झाली. अशा सांगितिक प्रस्तुतीकरणांमधून भीमगीतांना एक नवीन व्यासपीठ आणि श्रोतावर्ग देखील प्राप्त झाला. या गीतांच्या निर्मितीमागे शिष्ट संगीताच्या क्षेत्रांत भीमगीतांचा प्रचार प्रसार करणे, या क्षेत्रांतूनही भीमगीते सादर करणारे कलाकार निर्माण करणे, समाजाच्या सर्वच थरांमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार संप्रेषित करणे आणि व्यावसायिक स्तरावर या गीतांना ओळख निर्माण करून देणे आदि उद्देश्ये दिसून येतात. आधी उल्लेखिलेल्याप्रमाणे सुगम संगीत, अभिजात संगीत आणि लोकगीतांतील महत्वाचा फरक म्हणजे लोकगीते ही लोकसंस्कृतीची प्रतिक म्हणून समाजापुढे येतात. त्यांच्या प्रस्तुतीकरण हे असंस्कारित असते. उत्स्फूर्तता हा या गीतांचा स्थायीभाव असतो. त्यात भावनांना अधिक महत्व दिले जाते. आणि समाजीवनाचे यथार्थ चित्रण या गीतांमधून आपल्याला पहावयास मिळते. तर याउलट शिष्ट संगीताच्या सर्वच प्रकारामध्ये संगीताच्या सर्वच निकषांचे काटेकोरपणे पालन केलेले असते. यात कौशल्य प्राप्त करण्यासाठी कलाकाराला विशिष्ट प्रकारच्या प्रशिक्षणाची आवश्यकता असते. व्यावसायिक पध्दतीने या गीतांचे प्रस्तुतीकरण होत असल्यामुळे यात उत्कृष्ट वाद्यवृंदाची योजना केलेली असते. याअंतर्गत प्रस्तुत होणारया भीमगीतांचा उद्देश्य हा सांगितिक प्रस्तुतीकरणाचा असतो आणि भीमगीते हा इतर गीतांप्रमाणेच त्यातील एक विषय असतो. याशिवाय अशा कार्यक्रमांतील श्रोतेही सांगितिक पार्श्वभूमीचे असल्यामुळे त्या गीतांमधील साहित्याबरोबरच त्यांच्या सांगितिक प्रस्तुतीकरणाकडे अशा श्रोत्यांचा अधिक भर असतो.

माहितीच्या महाजाळामध्ये शोध घेतल्यास आपल्याला विविध विषयांवर अनेक ध्वनिमुद्रित गाणी आणि व्हिडीओज उपलब्ध असलेले दिसून येतात. नागपूर, मुंबई, अमरावती, औरंगाबाद इ. दलित चळवळींची प्रमुख केंद्रे असलेल्या ठिकाणी अनेक प्रतिभावंत संगीत दिग्दर्शक भीमगीतांची निर्मिती करताना आढळतात. यामध्ये पारंपारिक विषय आणि चालींबरोबरच नवीन विचारसरणीच्या कवी आणि दिग्दर्शकांनी केलेली कामेही उपलब्ध आहेत. भीमगीतांचा समावेश जरी लोकसंगीत अथवा प्रचलित संगीतांतर्गत होत असला, तरी संगीत क्षेत्रातील शास्त्रीय संगीताशी निगडित विविध संगीत दिग्दर्शकांनी या भीमगीतांना निराळ्या रूपात प्रस्तुत केलेले आढळते. साधारणपणे ही मंडळी विविध विद्यापीठांमधील प्राध्यापक मंडळी आहेत असे दिसून येते. भीमगीतांना संगीताच्या प्रमुख प्रवाहामध्ये आणण्याचे काम हे या व्यक्तित्वद्वारे होत आहे.

शास्त्रीय अथवा अभिजात संगीताच्या क्षेत्रातील कलाकारांद्वारे भीमगीतांचा केला जाणारा प्रचार प्रसार हा समकालीन भीमगीतांच्या बाबतीत अधिक विकसित झालेला दिसून येतो. यातूनच भीमगीतांच्या प्रचार प्रसाराच्या कक्षा रुंदावल्या असून व्यावसायिक स्तरावर देखील या रचना लोकप्रिय होत आहेत.

भीमगीतांचे गायन हे शास्त्रीय संगीताच्या क्षेत्रातील कलाकारांनी भीमगीतांचे प्रभावी प्रस्तुतीकरण करण्याची परंपरा काही नवीन नाही. 1952 मध्ये धारवाडचे राजगायक आणि मराठी नाट्यसंगीत आणि शास्त्रीय संगीताच्या क्षेत्रातील एक अत्यंत लोकप्रिय गायक आणि संगीत दिग्दर्शक मा. कृष्णराव फुलंब्रीकर यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विनंतीवरून त्यांनी लिहीलेले त्रिशरण पंचशील भूप रागामध्ये संगीतबद्ध करून त्याचे ध्वनिमुद्रण केले होते. मास्टरांच्याच आवाजात ही बुध्दवंदना ध्वनिमुद्रित व्हावी असा बाबासाहेबांचा आग्रह होता. आज ही बुध्दवंदना यू ट्यूबवर उपलब्ध आहे. या गीतासाठी मास्टरांनी मानधन तर घेतलेच नाही परंतु उच्चारामध्ये कोणतेही दोष राहू नये यासाठी त्यांनी सिध्दार्थ महाविद्यालयात जाऊन एक महीना पाली भाषेचे शिक्षण घेतले.¹

आजच्या काळात व्यावसायिक संगीतातील अनेक दिग्गज कलाकार भीमगीतांचे गायन करताना दिसतात. यामध्ये दलित समाजातील मोठमोठे कलाकार आणि शाहीर तर आहेतच, परंतु अभिजात संगीतातील कलाकारही या गीतांच्या प्रस्तुतीकराकडे आकर्षित झालेले दिसून येतात. याचे मुख्य कारण म्हणजे त्या रचनांमधील आकर्षकता आणि काव्य. सामाजिक संदेश संप्रेषित करणारया या रचनांना आज कोणत्याही वर्गाचे लेबल लागलेले नसून केवळ उत्तम साहित्यिक आणि सांगितिक घटकांच्या आधारे या रचना लोकप्रिय होत आहेत. सार्वकालिक रचनांमध्ये या रचनांचा समावेश होतो.

भीमगीतांना शिष्ट संगीताच्या क्षेत्रात मानाचे स्थान मिळवून देण्यामध्ये काही गीतांचा विशेष उल्लेख करावा लागेल. यातील एक अत्यंत महत्वपूर्ण प्रयत्न म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या 125व्या जयंतीच्या निमित्ताने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद यांच्या प्रयत्नांमधून साकार झालेला गीत भीमायन हा प्रकल्प. या प्रकल्पाअर्गत प्रस्तुत विद्यापीठाच्या संगीत विभागाद्वारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे संपूर्ण जीवनचरित्र हे सांगितिक माध्यमातून उलगडून दाखविले आहे. विशेष म्हणजे ही सर्व गीते शास्त्रीय संगीताच्या आधारावर संगीतबद्ध केलेली असून या प्रयत्नांमधून भीमगीतांना विविध विद्यापीठांमधील युवा पीढीमध्ये लोकप्रिय करण्याचा मानस असून भीमगीतांचा एक नवीन श्रोतावर्ग मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होणार आहे. या विद्यापीठाचे तत्कालीन कुलगुरू प्रो. बी. ए. चोपडे यांच्या संकल्पनेतून साकारलेल्या या प्रकल्पाला विद्यमान कुलगुरू प्रो. प्रमोद येवले यांनी पूर्णत्वास नेऊन नवसंजीवनी दिली. या प्रकल्पांतर्गत

¹ बोर्डे उषा, दिव्य मराठी, मे 7, 2020

बाबासाहेबांच्या जीवनावर आधारित असणारया एकूण साठ गीतांचे काव्यही अत्यंत दर्जेदार असून ही काव्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कटटर अनुयायी महाकवी वामनदादा कर्डक यांनी लिहीलेली आहेत. ही एक विद्यार्थीकेंद्रित कलाकृति असल्यामुळे संगीत विभागाच्या अनेक प्रतिभावान विद्यार्थ्यांना या प्रकल्पामध्ये सहगायक म्हणून सहभागी केले गेले आहे. या सर्वच गीतांना संगीत विभागप्रमुख डॉ. संजय मोहड यांनी उत्कृष्ट स्वरसाज चढविला असून त्यांचे गायन हे व्यावसायिक संगीत क्षेत्रातील अत्यंत मान्यवर कलाकारांनी केले आहे. या मान्यवरांमध्ये शास्त्रीय आणि सुगम संगीताच्या क्षेत्रातील पद्मश्री कविता कृष्णमूर्ती, पद्मश्री हरिहरन, रवींद्र साठे, पं. सुरेश वाडकर, पं. रघुनंदन पणशीकर, विदुषी आरती अंकलीकर, साधना सरगम, मंजुषा पाटील, सावनी शेंडे, बेला शेंडे आदि वलयांकित कलाकारांचा समावेश आहे. डॉ. संजय मोहोड यांच्या शास्त्रीय आणि सुगम संगीतातील सुमारे चार दशकांच्या अनुभवाच्या आधारे या अत्यंत सुमधुर, आकर्षक आणि वैशिष्ट्यपूर्ण चालींची निर्मिती झाली आहे. या प्रकल्पाच्या माध्यमातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिनव पध्दतीने आदरांजली दिली गेली असून, एका उत्कृष्ट कलाकृतिच्या निर्मितीच्या ध्येयाने पछाडलेल्या कवी, संगीतकार, गायक कलाकार, संगतकार, सहयोगी गायक इ. सर्व कलाकारांनी खरया अर्थाने या माध्यमातून सर्वधर्मसमभावाचा आदर्श घालून दिला आहे. त्याचबरोबर संगीताच्या संशोधनाच्या क्षेत्रात भीमगीतांच्या माध्यमातून संशोधनाच्या नवीन वाटा उपलब्ध करून दिल्या आहेत. महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या साहित्यातून प्रकट होणारी त्यांची विद्वत्ता आणि संवेदनशीलता, पर्वतासमान उत्तुंग असे त्यांचे जीवनचरित्र, त्यांनी बहुजन समाजाच्या पुनरुत्थासाठी जीवनाच्या अंतिम क्षणापर्यंत केलेले अथक प्रयत्न हे सर्वमान्य आहेतच, परंतु या गीतांद्वारे समाजातील सर्वच स्तरांमध्ये त्यांचे कार्य हे संगीताच्या माध्यमातूनही पुढे येत आहे आणि सांगितिक निकषांच्या कसोटीवर देखील ही गीते तितकीच श्रवणीय ठरत आहेत. गीतातील अर्थाच्या मुळापर्यंत जाऊन संगीतकारांनी या चालींची रचना केली असल्यामुळे या सर्वच रचना हया समाजाभिमुख बनलेल्या आहेत. या गीतांच्या माध्यमातून झालेला एक मोठा बदल म्हणजे व्यावसायिक कलाकार आणि शैक्षणिक क्षेत्राचा संबंध या माध्यमातून अधिक दृढ झालेला दिसून येतो. साधारणपणे संगीताच्या क्षेत्रातील प्रथितयश कलाकारांची मोट विद्यापीठातील संगीत विभागांशी बांधणे हे मोठे जिकरीचे काम आहे. कलाकारांचा व्यस्त दिनक्रम, त्यातून त्यांना विद्यापीठांच्या कार्यक्रमांमध्ये आमंत्रित केले तर त्यांचे मानधन इ. चा प्रश्न हा येतोच. या कलाकारांचे मानधन अधिक असल्याकारणाने त्यांना विभागाच्या कार्यक्रमांमध्ये आमंत्रित करणे सामान्य परिस्थितीमध्ये शक्य होत नाही कारण विद्यापीठांकडून वर्षभरासाठी विभागांना प्राप्त झालेल्या मर्यादित रक्कमेतून विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी अनेक कार्यक्रमांचे आयोजन विद्यापीठाच्या विभागांना करावे लागते. संगीत ही प्रदर्शनकला असल्याकारणाने प्रस्तुतीकरणाच्या क्षेत्रातील लोकांशी प्रत्यक्ष सुसंवाद साधण्याची संधी या प्रकल्पाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना प्राप्त झाली आणि त्यातूनच

पुढे त्यांच्या प्रस्तुतीकरणाच्या क्षेत्रातील मार्गही सुगम झाले. याचबरोबर त्यांना प्रत्यक्ष ध्वनिमुद्रणाचाही अनुभव प्राप्त झाला. अशाप्रकारे गीत भीमायन हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विश्वविद्यालयाचा एक ऐतिहासिक प्रकल्प म्हटला तरी वावगे ठरणार नाही. भीमगीतांमधील उत्कृष्ट साहित्याला तितक्याच दर्जेदार चाली लावून ती गाणी उत्कृष्ट कलाकारांकडून गाऊन घेणे आणि हे साधतांना भीमगीतांना नवीन दमाचा एक वेगळा श्रोतावर्ग मिळवून देणे हा प्रयोग मनोरंजन, शिक्षण, प्रबोधन, संगीत आणि साहित्याच्या क्षेत्रामध्ये यासम हाच असा ठरला आहे. याशिवाय बहुजन सामाज्यामध्ये शास्त्रीय संगीताचा प्रचार आणि अभिजन वर्गामध्ये या गीतांमुळे मास चा विचार सुरू झाला. अशाप्रकारे सामाजिक सुसंवाद साधण्यामध्ये भीमायन यापुढील काळात एक मोठी भूमिका निभावणार आहे हे निश्चित.

याच कारणासाठी आधुनिक युगातील भीमगीतांच्या विशेष अभ्यासांतर्गत असे आढळून येते की आज भीमगीतांचे क्षेत्र हे विस्तारित झाले असून संगीत अनेक प्रतिभावंत कलाकारांकडून भीमगीतांची प्रस्तुती ही सुगम संगीत आणि शास्त्रीय संगीताच्या कार्यक्रमांमध्येही केली जात आहे आणि याला श्रोत्यांचा सकारात्मक प्रतिसादही प्राप्त होत आहे.

शैक्षणिक क्षेत्रांत कार्यरत असलेले आणि त्याद्वारे युवा पीढीशी सहजच जोडल्या गेलेले पं. प्रभाकर धाकडे गुरुजी, प्रा. अनिलकुमार खोब्रागडे, डॉ. संजय मोहड, डॉ. कुणाल इंगळे इ. द्वारा संगीतबद्ध केलेली गीते भीमगीतांकडे बघण्याचा वेगळा दृष्टिकोण पुढे ठेवतात. मुळात शास्त्रीय संगीताचे प्रशिक्षण घेतलेले असल्यामुळे आणि अभिजन आणि बहुजन या दोनही समाजातील लोकांशी आपल्या व्यवसायाच्या माध्यमातून जोडले गेल्यामुळे त्यांनी व्यावसायिक दृष्टीकोणातून भीमगीते श्रोत्यांसमोर मांडण्याचा प्रयत्न केला. त्यांचा वावर विशिष्ट संगीतप्रकाराशी निगडित क्षेत्रात असल्यामुळे त्यांनी आपल्या संगीतासाठी शांत, सौंदर्यपूर्ण आणि तरीही मनाला सहज भिडणारया शास्त्रीय संगीताची निवड केली. आधुनिक आणि अन्य लोकप्रिय कवींच्या सुंदर काव्यांना तितक्याच आकर्षक चाली लावून त्यांना आवेशात्मक स्वरूपात प्रस्तुत न करता त्यांनी या भीमगीतांमधील आंतरिक सौंदर्य तितक्याच हळूवारपणे श्रोत्यांच्या मनामध्ये उतरविले आणि परिणामी भीमगीतांचा एक नवा श्रोतावर्ग, जो संगीताचा चांगला जाणकार वर्ग होता तो देखील या गीतांमध्ये रस घेऊ लागला. संगीताच्या विविध प्रकारांचे विधिवत् प्रशिक्षण घेतलेल्या या वर्गातील श्रोते हे धर्म, जातपात, उच्चनीच भेदभाव आदि भावनांपेक्षा शब्द आणि सुरांच्या माध्यमातून नादब्रह्माची उपासना या ध्येयाने प्रेरित आहेत आणि म्हणूनच जे जे चांगले संगीत आहे, त्याचा आनंद घेण्यासाठी ते सतत तत्पर असतात. या गीतांचा प्रचार प्रसार हा केवळ भारतातच नाही तर देशाविदेशांत ही मोठया प्रमाणावर होत आहे. व्यावसायिक दृष्टीकोणातून या गीतांची निर्मिती झालेली असल्यामुळे त्यांच्या प्रसार प्रसारासाठी देखील विशेष प्रयत्न केले जातात. या गाण्यांना लोकप्रिय करण्याचे काम व्यावसायिक स्तरांवरून होत असल्यामुळे नवीन प्रवाहातील या भीमगीतांचे

सर्वदूर स्वागतच होत आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकारांचे विविध विचार बदलत्या प्रवाहांशी सांगड घालूनही, गीतातील मूळ संदेश त्याच प्रभावी पध्दतीने श्रोत्यांपर्यंत पोहचविण्याचे काम ही गीते उत्तम प्रकारे करीत आहेत आणि त्याचबरोबर परंपरेचे वहन करण्याची जबाबदारीही पेलत आहेत यात शंकाच नाही.

तंत्रज्ञान आणि वैश्विकीकरणामुळे झालेल्या विकासाचे परिणाम आज भीमगीतांच्या क्षेत्रातही दिसून येतात. सुरुवातीच्या काळात मौखिक स्वरूपात संक्रमित होणारया भीमगीतांचा आज इंटरनेटच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणांत प्रचार प्रसार होत आहे. यात अभिजात आणि चित्रपट संगीताच्या चालीवर बेतलेल्या अशा सर्वच प्रकारच्या रचनांचा समावेश आहे. माहितीच्या महाजाळात ज्याला त्याला आपल्या अभिरूचीप्रमाणे भीमगीते ऐकता येतील एवढ्या रचना आणि अल्बम्स येथे उपलब्ध आहेत. यामुळे अनेक कलाकारांना ओळख प्राप्त झाली आहे. या क्षेत्रातही उपजीविकेचे मार्ग कलाकारांना उपलब्ध होत असून देशभरात होणारया महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जयंती, पुण्यतिथी, बुध्दपौर्णिमा अशा विविध प्रसंगांच्या निमित्ताने आयोजित केलेल्या कार्यक्रमांमध्ये भीमगीतांचे सादरीकरण मोठ्या उत्साहात होत असते.

निष्कर्ष

आज संपूर्ण भारतभर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जयंती आणि पुण्यतिथीच्या कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाते, ज्यामध्ये सांगितिक जलसे आणि भीमगीतांच्या कार्यक्रमांची प्रस्तुती व्यावसायिक स्तरावर होत असते. भीमगीतांच्या कार्यक्रमांद्वारे अनेक कलाकारांना आजीविका प्राप्तीचे साधन उपलब्ध झाले आहे आणि म्हणूनच आधुनिक युगात संगीत क्षेत्रांत आपली विशेष ओळख निर्माण करणारया भीमगीतांचा विप्लेशणात्मक अभ्यास येथे आवश्यक ठरतो.

लोकप्रिय संगीतावर आधारित भीमगीतांचे पारंपारिक पध्दतीने होणारे प्रस्तुतिकरण, आणि त्याचबरोबर समकालीन प्रवाहांद्वारे अभिजात संगीताच्या माध्यमातून व्यावसायिक स्तरावर होणारे प्रस्तुतीकरण या दोहोंच्या अभ्यासाअंती एकच गोष्ट लक्षात येते, ती म्हणजे आधुनिक काळात भीमगीतांच्या प्रस्तुतीचे संदर्भ बदलले आहेत. आणि या बदलत्या संदर्भानुसार भीमगीतांच्या उद्देशांमध्येही परिवर्तन झाले आहे. संगीताच्या मुख्य प्रवाहात समाविष्ट होऊ पाहताना भीमगीतांच्या पारंपारिक कलाकारांनी शिष्ट संगीताच्या सर्व आवश्यक गोष्टी आत्मसात केलेल्या दिसतात. त्याचबरोबर व्यावसायिक क्षेत्रामधील कलाकार देखील भीमगीतांचे प्रस्तुतीकरण करताना आढळतात. अशाप्रकारे सामाजिक संदेश संप्रेषित करण्याबरोबरच आधुनिक संगीतकार भीमगीतांना सांगितिकदृष्ट्याही समृध्द बनविताना दिसतात. नवीन पीढीला भीमगीतांच्या माध्यमातून शिष्ट संगीताचा

परिचय करून देणे आणि शिष्ट संगीताच्या क्षेत्रात भीमगीतांना ओळख निर्माण करून देणे असे दुहेरी काम हे संगीतकार मोठया खुबीने करत आहेत. यामुळे भीमगीतांचा प्रचार प्रसार हा केवळ विशिष्ट वर्गापुरताच मर्यादित न राहता सार्वभौमिक होईल, तसेच भीमगीतांच्या रचनेमधील सौंदर्याची ओळख होईल, आधुनिक युगातील संशोधकांसाठी या अभ्यासातून संशोधनासाठीच्या संभाव्य शक्यता निर्माण होतील, प्रमुख सांगितिक प्रवाहामध्ये भीमगीत प्रकाराचा समावेश होण्यास मदत होईल. अशाप्रकारे भीमगीत संकल्पनेचा सर्वांगाने विचार होवून आदर्श सांगितिक आणि साहित्यिक निकषांच्या आधारे हा गीतप्रकार सर्वच सामाजिक स्तरांवर लोकप्रिय होण्यास मदत होईल. अगदी तळागाळापासून ते व्यावसायिक क्षेत्रापर्यंत मजल मारलेल्या या दलित समाजाचा हा सांस्कृतिक वारसा अधिक समृद्धपणे जोपासला जाईल आणि भावी पीढीकडे हस्तांतरित करण्यात येईल.

संदर्भ

1. Interview with Pt. Bheemrao Panchale, 3rd May 2020.
2. Dr. Sanjay Mohod, Head, Department of Music BAMU, Aurangaabad, interview dated May 18, 2020.
3. बोर्डे उषा, दिव्य मराठी, मे 7, 2020
4. <http://109.73.164.202/~bamuacin/geet-bhimayan/>
5. <https://www.youtube.com/watch?v=AvnZbZKldAE>
6. https://www.youtube.com/watch?v=eD_wlYS5_3s
7. <https://www.youtube.com/watch?v=NE7htFxJ1NM>
8. https://www.youtube.com/watch?v=md_vBROCrCE
9. <https://www.youtube.com/watch?v=7hWPKLZ-aT4>
10. <https://www.youtube.com/watch?v=gXMNs0zBBbl>
11. <https://www.firstpost.com/long-reads/dalit-shahirs-of-maharashtra-bhimrao-kardaks-jalsa-against-caste-4479325.html>
12. <https://www.youtube.com/watch?v=7SAY1VSQvX8>
13. <https://www.youtube.com/watch?v=TCkdw01QXmM&list=RDgpO9s0N6Blw&index=24>
14. <https://www.youtube.com/watch?v=kpHkJz4Y2Q>